

Història i arqueologia

Enviat: 10/07/2021

Acceptat: 02/09/2021

La memòria dels voluntaris catalans de la Gran Guerra durant la Guerra Civil

Alejandro Acosta López ^{1*}

¹ Universitat de Barcelona

* Correspondència: alejandroacosta1992@hotmail.com

 ORCID: 0000-0003-0542-6011

Resum: Aquest article s'apropa a la pervivència de la memòria sobre els voluntaris catalans de la Primera Guerra Mundial, la seva lectura i la utilització del record durant els anys de la Guerra Civil a Catalunya. Per fer-ho, l'article se centra en el llibre *Fets d'armes de catalans*, una publicació institucional de la Generalitat de Catalunya destinada als combatents republicans, i en els actes d'homenatge al voltant dels monuments de Gustave Violet i de Josep Clarà a Barcelona. A través d'aquests elements, es demostra com els voluntaris de la Gran Guerra van ser reivindicats com a símbol de compromís democràtic i buscats com element de sensibilització de les autoritats franceses.

Paraules clau: voluntaris catalans; Primera Guerra Mundial; Joan Solé i Pla; memòria; Josep Clarà; Generalitat de Catalunya; Guerra Civil Espanyola.

Abstract: This article deals with the survival of the memory of the Catalan volunteers of the First World War, their reading and the use of memory during the years of the Civil War in Catalonia. To do so, the article focuses on the book *Fets d'armes de catalans*, an institutional publication of the *Generalitat de Catalunya* aimed at republican combatants, and on the tributes around the monuments of Gustave Violet and Josep Clarà in Barcelona. Through these elements, it is shown how the volunteers of the Great War were vindicated as a symbol of democratic commitment and sought as an element of sensitization of the French authorities.

Keywords: Catalan volunteers; First World War; Joan Solé i Pla; memory; Josep Clarà; Generalitat de Catalunya; Spanish Civil War.

1. Introducció.

Els voluntaris catalans de la Gran Guerra

Durant la Primera Guerra Mundial, com és ben sabut, alguns catalans es van allistar com a voluntaris a les files de l'Exèrcit francès (1). Al no comptar amb la nacionalitat francesa, la majoria d'aquests catalans va combatre als rengles de la Legió Estrangera francesa, un cos militar creat l'any 1831 per canalitzar la integració d'efectius estrangers a l'Exèrcit i, per tant, un cos amb una base multiètnica (2). Així, els catalans a la Legió Estrangera francesa van compartir trinxeres amb soldats d'altres indrets de l'Estat espanyol, amb soldats polonesos, txecs, italians, portuguesos, grecs, sud-americans i de moltes altres nacionalitats. Sovint, el nexa comú entre soldats de tan diferents nacionalitats era la solidaritat i la camaraderia nascuda de la vida a les trinxeres, l'existència d'uns referents culturals i emocionals francesos i la base d'una comunicació mantinguda principalment en llengua francesa, que era la llengua exigida als soldats malgrat la pobresa lèxica, els barbarismes i els vulgarismes amb els que aquests sovint la parlaven (3). En total, s'estima entre 30.000 i 35.000 el nombre d'efectius que van formar part de la Legió Estrangera en algun moment determinat de la Gran Guerra (4). Una de les principals polèmiques historiogràfiques ha estat la del nombre de voluntaris catalans durant la guerra, i en aquest sentit cal assenyalar que ja des dels anys del conflicte es va estimar en milers. La premsa aliadòfila catalana i sobre tot les publicacions lligades al nacionalisme català radical van ser les que van donar major presència a les seves pàgines a aquesta idea de milers de catalans combatent a les trinxeres franceses. Com va assenyalar David Martínez Fiol, aquesta cobertura als voluntaris catalans i al seu nombre s'incardinava en una estratègia internacionalista d'ampli abast que perseguia guanyar les simpaties de les potències aliades vers la causa nacionalista catalana a través dels seus voluntaris per a que, un cop finalitzat el conflicte, les potències vencedores recompensessin el sacrifici dels catalans intervenint en el plet català (5). Aquella estratègia, que havia estat teoritzada de manera incipient per l'escriptor Antoni Rovira i Virgili (6), qui va llegir sempre la guerra des de l'òptica d'una lluita que podia implicar l'alliberament de les nacions (7), i que emulava els exemples del *Comité d'Action Tchèque à l'Étranger* (8), va ajudar així a anar formant unes expectatives a través dels voluntaris, que aviat van passar a convertir-se en un element gairebé simbòlic en les relacions de Catalunya amb la República Francesa. Aquesta força de la idea de milers de voluntaris catalans va ser puntualment assumida fins i tot per personalitats del món aliadòfil madrileny que s'interessaven a impressionar a la opinió francesa per mostrar l'existència d'una Espanya amiga que admirava i s'inspirava en el model francès. Així, el propi secretari de l'Ateneo de Madrid, Manuel Azaña Díaz, va declarar als reporters de la premsa francesa després d'una visita al front a inicis de desembre del 1917, a la qual va anar acompanyat de diferents artistes i personalitats de Catalunya (9), que el nombre de voluntaris espanyols era de 15.000, dels quals la majoria eren catalans (10). Amb tot, va ser el diputat catalanòfil pels Pirineus Orientals Emmanuel Brousse qui va consolidar la idea de 12.000 voluntaris catalans en una al·locució a la *Chambre des députés* el 20 de novembre del 1918, en el debat d'una proposició de llei dirigida a retre un homenatge nacional al president nord-americà Woodrow Wilson, als països aliats i als seus caps d'Estat. Més concretament, Brousse, que va intervenir després del diputat René Renoult, va dir que el poble francès no podia oblidar als 15.000 voluntaris espanyols, dels quals 12.000 catalans, que havien contribuït a la victòria francesa, i igualment va dirigir unes paraules d'agraïment a la ciutat de Barcelona i al Comitè de Germanor amb els Voluntaris Catalans, plataforma que havia vetllat pels combatents catalans (11). Les paraules de Brousse van coincidir en un moment d'efervescència política a Catalunya i a tot l'Estat espanyol degut a la campanya autonomista (12), que va trobar una oposició molt important (13). En aquest marc, el Patronato de Voluntarios Españoles, una entitat que reunia a representants de l'elit francòfila madrilenya, va impulsar amb l'ajut de recursos mediàtics com el diari *La Época* o el setmanari *España* una campanya per defensar que no pas tots els voluntaris eren d'origen català i que havia combatent originals de les diferents províncies i regions d'Espanya (14). La

única via per conèixer els orígens geogràfics i el nombre de combatents de manera definitiva resta en la consulta dels expedients personals dels antics combatents de la Legió Estrangera als *Archives du BALE* (*Bureau des Anciens de la Légion étrangère*), a la localitat francesa d'Aubagne (Bouches-du-Rhône). Malauradament, aquests expedients estan actualment sotmesos a tota sèrie de restriccions a la consulta, però amb d'altres fonts militars oficials de la Legió podem obtenir un quadre molt representatiu. Així, la combinació de les fitxes alfabètiques que es guarden als *Archives du BALE* i altres fonts com els llibres de registre d'allistaments a la ciutat de París, ens permet assenyalar que per bé que els orígens geogràfics van ser molt diversos, els combatents nascuts al Principat de Catalunya, al País Valencià i a les Illes Balears haurien representat al voltant del 56% del conjunt de voluntaris allistats a la Legió Estrangera i nascuts a l'Estat espanyol (15). En tot cas, la documentació d'Aubagne també deixa palesa la inviabilitat de la xifra de 12.000 voluntaris catalans. Aquesta xifra només tindria cert fonament tenint en compte els combatents de la Catalunya del Nord mobilitzats forçosament a les files de l'Exèrcit regular francès a raó de la seva nacionalitat francesa, al marge que residissin o estiguessin molt lligats al Principat. Aquests combatents haurien quedat, doncs, al marge del que hem d'entendre com un allistament voluntari a títol estranger.

En qualsevol cas, independentment del debat sobre les xifres reals de combatents, el cert és que la idea del voluntariat català s'anà consolidant com un mite de la vocació internacional i democràtica del poble català. Els grups aliadòfils catalans potenciarien aquesta idea i s'encarregarien de fer-la perviure. En aquest article, pretenem resseguir precisament la utilització i pervivència de la idea del voluntariat català de la Primera Guerra Mundial a la Catalunya dels anys de la Guerra Civil. Per fer-ho, ens centrarem en la visió dels voluntaris catalans dintre de la tasca empresa pel Servei de Cultura al Front i en els discursos periodístics i actes que es van dur a terme al voltant de l'estàtua d'homenatge als voluntaris que s'inaugurà el 14 de juliol del 1936 al Parc de la Ciutadella de Barcelona, només quatre dies abans de l'esclat del cop d'estat.

2. El monument als voluntaris catalans de la Gran Guerra. Un monument inaugurat quatre dies abans de l'esclat de la Guerra Civil

El novembre del 1918, la vida política catalana va estar fortament mediatitzada per la proposta autonomista i per l'eufòria wilsonista que va seguir a la notícia de l'armistici firmat prop de Compiègne la matinada del dia 11 de novembre (16). La Lliga Regionalista, que havia mantingut al llarg de la Gran Guerra una actitud indolent a l'hora de posicionar-se sobre el conflicte europeu i havia tancat files amb la neutralitat oficial de l'Estat (17), va passar a posar-se al costat de les esquerres republicanes catalanistes i donar suport, quan no dirigir, a tot un seguit d'iniciatives que volien deixar palès l'entusiasme de les institucions i la ciutadania catalana per la victòria dels aliats (18). En aquest sentit, la Lliga faria valer el seu poder institucional des de la Mancomunitat de Catalunya per projectar el seu posicionament aliadòfil (19), seguint una línia que també va mantenir l'Ajuntament de Barcelona, la segona principal institució del país. En aquells moments, l'Ajuntament de la Ciutat Comtal estava controlat pel Partit Republicà Radical amb la figura del granadí d'origen Manuel Morales Pareja com alcalde. El republicanisme lerrouxista sempre havia mantingut un posicionament aliadòfil (20), que amb la victòria francesa tornava a excitar-se, assumint que la projecció aliadòfila podia ser útil en l'objectiu de la consecució d'una reforma i una revisió profunda del sistema de la Restauració a la qual també volien arribar donant suport a la campanya autonomista (21). Així, convergint en aquells moments les principals institucions i partits polítics de Catalunya al voltant d'un posicionament aliadòfil

que tenia una evident dimensió instrumental, va ser senzill que els regidors del Consistori arribessin a la unanimitat a la sessió del 14 de novembre a favor d'una sèrie de mesures presentades pels regionalistes i els republicans que volien evidenciar la celebració que feia Barcelona de la victòria aliada (22). A banda de telegrafiar a París, penjar banderes dels països aliats als edificis públics durant tres dies o declarar ciutadans honoraris als primers ministres de Bèlgica, Itàlia, el Regne Unit i França (23), l'Ajuntament acordà impulsar un monument en homenatge als voluntaris catalans caiguts a la Primera Guerra Mundial (24). El monument seria encarregat a l'escultor olotí i significat aliadòfil Josep Clarà Ayats (1878-1958) (25), que es trobava en aquells moments residint a la ciutat de París. Malgrat els recels de l'artista, que temia que l'encàrrec finalment fos cedit a Josep Llimona o al rossellonès Gustave Violet i que lamentava a les seves notes els incompliments que deia patir sempre per part de les autoritats del seu país (26), certament tenim constància que a finals de gener del 1919 Clarà ja tenia els primers esbossos del monument i començava a treballar amb maquetes (27). La versió primigènia del monument, amb una clara influència de la escultura de Bourdelle (28), representava a un home nu amb un gest dramàtic, alçant el rostre i els braços i portant només un casc *M15 Adrian*, un cinturó amb una beina buida, una espasa agafada per la fulla pel puny dret i un escut circular subjectat per l'avantbraç esquerre. Pel cap i rostre de la figura, Clarà va usar com a model al fill del dibuixant i bon amic Alexandre Cardunets i Cazorla, qui assenyala a l'escultor "que'l meu noi no hi veu de goig i a nosaltres ens passa lo mateix per la distinció que li ha fet" (29). La obra reflectia una lectura heroica i èpica de la guerra en un moment que el conflicte encara era molt recent. De fet, la incorporació d'elements com escuts i espases, a banda d'obeir a la sensibilitat noucentista, associava a la idea del voluntari català el mirall dels almogàvers: el voluntari català de l'escultura apareixia com a icona idealitzada d'un guerrer del passat disposat a oferir la seva vida per una causa suprema. La escultura no ofería una visió crítica de la passada guerra ni reflectia el dolor o la mort dels combatents, sinó que més aviat tenia un cert caràcter d'exaltació de les virtuts marcial. La memòria sobre els voluntaris es construïa així en termes de perpetuació de la visió propagandística i romàntica que el catalanisme i sobre tot el nacionalisme català més intransigent havia promocionat durant la guerra. En aquest sentit, no ha de sobtar que el projecte d'escultura entusiasmés al doctor homeòpata Joan Solé i Pla (1874-1950), aleshores president de la Unió Catalanista (30), qui va ser l'ànima del Comitè de Germanor amb els Voluntaris Catalans i que se significà en l'ajut material i propagandístic als voluntaris des d'una orientació ideològica marcadament nacionalista (31). A més de promoure la creació del monument, l'entusiasta Solé i Pla no va defallir a l'hora de cercar finançament per fer front al pagament a l'escultor, posant-se en contacte amb multitud de persones i entitats i tenint un paper molt actiu dintre de la Comissió Executiva que d'ençà l'any 1921 l'Ajuntament de Barcelona va constituir per dur a feïç termini el projecte del monument i accelerar-ne les gestions (32).

Malgrat el compromís de personatges com el doctor Solé i Pla i l'èxit d'iniciatives com la inauguració d'una exposició al saló de La Pinacoteca el desembre del 1922 per recaptar fons (33), la conclusió del projecte es va anar demorant degut a la manca de finançament i a la retirada dels càrrecs de la Lliga que es van passar a Acció Catalana (34). El cop d'estat de Miguel Primo de Rivera el setembre del 1923 va interrompre de soca-rel totes les gestions, deixant-se el projecte de banda degut a que les noves autoritats municipals no compartien la significació catalanista que envoltava el monument als voluntaris catalans. Durant la Dictadura, no obstant, es va inaugurar el juny del 1925 un obelisc en homenatge als soldats francesos i als voluntaris espanyols morts durant la Gran Guerra que es va instal·lar al cementiri de Montjuïc i que va ser encarregat a l'escultor rossellonès Gustave Violet. L'acte d'inauguració, al qual va assistir el propi rei Alfons XIII i el vicepresident del Directori, el marquès de Magaz, va estar envoltat d'una gran pompa i va tenir naturalesa de cerimònia d'Estat (35). L'acte també va posar sobre la taula la clara voluntat d'apropiació per part de la Dictadura del record dels voluntaris espanyols de la Gran Guerra amb unes connotacions clarament lligades al nacionalisme espanyol. Amb la cai-

guda del règim de Primo de Rivera, l'abril del 1930 es va reconstituir la Comissió Executiva del Monument als Voluntaris Catalans i el 22 de gener del 1932, ja amb el nou règim republicà, se'n va constituir una tercera Comissió Executiva en la que també s'integrà Joan Solé i Pla (36), que després de la celebració de les primeres eleccions autonòmiques democràtiques el 20 de novembre d'aquell any passaria a ser diputat al Parlament de Catalunya integrat al grup parlamentari de ERC. Les reunions de la Comissió Executiva van ser freqüents, el nou alcalde Jaume Aiguader va impulsar una notable campanya de subscripcions i Josep Clarà va finalitzar la versió definitiva de la obra en bronze, però a despit del canvi polític, la qüestió del monument no seria resolta fàcilment. D'una banda, les dificultats pressupostàries prosseguien. Però, també, la lectura social de les guerres havia experimentat un canvi notori en el nou context de la dècada del 1930, moment en el qual s'obrí pas amb força una cultura pacifista amb vocació internacionalista que seria reivindicada en els actes que es farien al voltant del monument durant els anys de la Guerra Civil. Un debat municipal que va tenir lloc a la sessió del 10 de novembre del 1933 a l'Ajuntament de Barcelona va servir d'aparador a aquesta sensibilitat que qüestionava la visió salutífera i heroica de la guerra. Més concretament, el regidor Josep Maria Bertran de Quintana, ferm defensor del pacifisme que s'havia separat d'ERC per sentir-se incòmode amb la creixent influència d'Estat Català (37), va oposar-se al monument i va sostenir que la quantitat de 60.000 pessetes que anava a votar l'Ajuntament per la erecció del monument devia ser destinada a beques pels fills dels voluntaris catalans morts. A més a més, Bertran de Quintana va mantenir que el monument contribuïa a una exaltació de la guerra i que els voluntaris catalans havien estat homes enganyats i manipulats pels grups dirigents. Aquest posicionament enfrontà agrament Bertran de Quintana amb Joan Casanovas i Maristany, qui compatibilitzava el càrrec de regidor amb el de President del Parlament de Catalunya. Casanovas va sostenir el caràcter heroic de la contribució dels voluntaris catalans a les trinxeres de França i va cridar a deixar de banda un esperit càndid mentre les forces reaccionàries estaven aconseguint imposar els seus plantejaments a molts països d'Europa. En aquell debat, un dels pocs suports de Bertran de Quintana va ser Josep Jover Sarroca, qui va defensar que la placa al peu del monument havia de ressignificar als voluntaris catalans com a víctimes de la guerra (38).

Finalment, el monument en homenatge als voluntaris catalans, que havia estat projectat des de novembre del 1918, va ser inaugurat el 14 de juliol del 1936, coincidint amb el dia de la Festa Nacional francesa. La versió definitiva del monument de Josep Clarà va diferir força del projecte inicial. L'escultor va eliminar de la figura en bronze el casc, l'escut i el cinturó amb la beina, deixant només a la mà dreta de l'home nu un ram de fulles de roure i una espasa amb la fulla mirant avall. Així, la escultura va quedar desposseïda dels elements marcial i enlloc de reflectir un elogi de la guerra volia tenir un significat més ample com a símbol de la entrega voluntària dels catalans, de la seva defensa de les llibertats i de la seva vocació pacifista. A més, l'estàtua no comptava amb elements que la identifiquessin amb la Primera Guerra Mundial ni amb cap conflicte o temps específic, la qual cosa enfortia aquesta significació àmplia i atenta als plantejaments pacifistes que havien anat guanyant força al llarg de la dècada de 1930. De fet, l'acte d'inauguració del monument també va estar impregnat d'aquell esperit civil i de la reivindicació del valor de la pau. A l'acte hi van assistir importants autoritats com el conseller de Cultura Ventura i Gassol, diversos diputats del Parlament de Catalunya, l'alcalde Carles Pi i Sunyer i nombrosos regidors, autoritats militars com el general Francisco Llano de la Encomienda i una nodrida representació de la colònia francesa a Barcelona encapçalada per Jean Dorgebray, a més d'autoritats consulars i naturalment veterans de guerra francesos i antics voluntaris catalans com Bonaventura Fabra. El diputat Joan Solé i Pla, qui s'havia significat en l'impuls al monument i que era reconegut com el benefactor dels voluntaris, va tenir un paper molt especial en aquella jornada, llegint un emocionat discurs en el qual va mantenir una línia molt romàntica, pròpia de la seva idiosincràsia, glossant les gestes en les que els catalans havien pres part. Les intervencions també van deixar palesa la confiança en França com a baluard dels valors democràtics en un moment en el que els feixismes havien polaritzat la situació internacional (39). Irònicament, només quatre dies

després d'aquell acte que havia volgut lloar el valor de la pau, va esclatar el cop d'estat que va donar inici a la Guerra Civil.

3. Els actes d'homenatge als voluntaris catalans durant la Guerra Civil

Després d'aplar-se el cop d'estat militar a Catalunya per part de les milícies obres i les forces d'ordre públic lleials a la República, les institucions democràtiques republicanes de Catalunya van continuar funcionant a despit del marc anòmal imposat per la situació de guerra, per la violència política a la rereguarda i pels conflictes estratègics i polítics que van ser continuats a l'interior del propi bàndol republicà. En aquell marc de la Catalunya i la Barcelona en Guerra Civil, cada 14 de juliol i cada 11 de novembre, en commemoració de la Festa Nacional francesa i de l'aniversari de l'armistici de Compiègne respectivament, el monument als voluntaris catalans al Parc de la Ciutadella va ser escenari regular d'un acte de record i tribut a França, a la firma de l'armistici i als voluntaris catalans de la Gran Guerra. En aquells actes celebrats entre el dia 11 de novembre del 1936 fins el del 1938, acostumà a assistir-hi la màxima autoritat de l'autonomia, el president de la Generalitat Lluís Companys i Jover, així com nombrosos representants del Govern de la Generalitat i membres del Parlament i de l'Ajuntament de Barcelona. Aquell desplegament institucional de les autoritats més rellevants de Catalunya mostrava amb claredat la importància que es concedia a aquells actes des de la mateixa Generalitat. Naturalment, el llavors encara diputat Joan Solé i Pla va significar-se especialment i pràcticament sempre en tots aquells actes, car la seva vinculació amb la realització del monument, amb la propaganda sobre els legionaris catalans i amb els propis ex-combatents era fonamental. Igualment, a aquests actes acostumà a assistir representants de la minvada colònia francesa resident a Barcelona i membres del Consolat de la República Francesa a Barcelona, així com antics combatents francesos i catalans. Els voluntaris catalans que van assistir a aquells actes normalment van ser els que havien mantingut un contacte més estret al llarg dels anys amb Joan Solé i Pla, sovint el seu benefactor a l'hora de trobar feina o de fer qualsevol gestió important; molts d'aquells antics combatents relacionats amb Solé i Pla havien donat forma al llarg de la dècada de 1930 a un precari associacionisme de veterans a través d'agrupacions com la Unió d'Ex-Voluntaris Catalans de la Gran Guerra, que havia estat creada a finals de l'any 1931 i que havia maldat per vincular-se i obtenir suport o atenció de part de la Presidència de la Generalitat de Catalunya, potser amb la finalitat de dur a terme serveis en matèria d'assessorament en ordre públic o en instrucció militar (40). Així, tenint en compte aquesta temptació de ser útil als interessos de la Generalitat i guanyar escalf i imatge des de les institucions al llarg de la dècada, no és d'estranyar que els membres d'aquelles associacions estiguessin presents en aquells actes d'homenatge.

La significació donada al monument a través dels discursos i a través de la presència de les autoritats deixa palès el sentit que es va donar al record dels voluntaris catalans com a element simbòlic de reafirmació en els valors democràtics però també com a valor moral que apel·lava, més que mai en les circumstàncies de guerra, a la tradició de sacrifici dels catalans, per més mitificada que aquesta fóra. Hom pot dir que, novament com des dels anys de la Gran Guerra, es va mantenir des del catalanisme una línia discursiva que recorria a la memòria d'aquells voluntaris en les seves formes de legitimació i imaginació simbòlica de la nació catalana. Era una memòria que es desenvolupava discursivament en termes de compromís inequívoc amb la via i la cultura democràtica. Però, a més, en la dimensió de la instrumentalització política i estratègica, la importància donada als actes al voltant del monument s'ha d'entendre com un recurs en les relacions entre la Catalunya autònoma i republicana i la República Francesa. I és que al llarg de la Guerra Civil, els representants públics catalans van esforçar-se en donar mostres de simpatia envers la

República Francesa, en la que dipositaven esperances d'ajuda econòmica, militar i política a la República Espanyola. Per això mateix, els actes del 14 de juliol i del 11 de novembre eren una oportunitat extraordinària per reivindicar l'admiració i deute del poble català respecte l'esperit democràtic de la República Francesa, i fer gestos de complicitat i aliança que influïssin sobre la postura oficial de l'Estat francès. Aquella estratègia tenia en els agents consulars francesos a Barcelona una especial fixació, en tant que ells i les seves impressions a Barcelona podien exercir una gens menyspreable influència a través dels canals diplomàtics. Igualment, la premsa barcelonina va oferir una cobertura periòdica prou significativa a aquests actes. Dintre d'aquesta lògica de presentació dels catalans com a poble amic i aliat de França, el record dels voluntaris catalans tenia una utilitat fonamental: calia projectar la idea que els catalans havien lluitat i s'havien sacrificat per França per tal de sensibilitzar la opinió intervencionista francesa i aconseguir un compromís amb la defensa de la República que en certa manera compensés el deute històric de França amb el sacrifici dels voluntaris catalans. No cal oblidar en aquest sentit que, a diferència del que passava a la política britànica, les fissures al Front Popular encapçalat pel socialista Léon Blum sobre la no intervenció a favor de la República Espanyola van ser sempre ostensibles (41), i en aquest sentit era important traslladar el missatge que els defensors de França en 1914-1918 eren ara els defensors de la República Espanyola. Sota aquesta idea, no resulta estrany que al primer acte celebrat un cop esclatada la Guerra Civil, el novembre del 1936, es procurés establir un lligam entre els voluntaris catalans i els combatents republicans de la Guerra Civil. El diari republicà *El Diluvio* va assenyalar per exemple al informar de l'acte que molts catalans veterans de la Primera Guerra Mundial estaven servint en aquells moments a la Guerra Civil, probablement al front d'Aragó, i que quatre d'ells havien volgut transmetre la seva adhesió a l'acte des de la distància. Aquells combatents eren Manuel Pérez Lecubé, Mariano Biscarro Achá, Joan Santacana i Ramon Tallaví (42). Igualment, a les pàgines de *La Humanitat*, publicació lligada a ERC, Antoni Rovira i Virgili va escriure un petit text en el que es congratulava que Lluís Companys hagués estat present i hagués lliurat una corona de flors al monument de Clarà (43), i en el que també venia a lligar el record dels voluntaris catalans amb la present situació de "la gran guerra dels pobles ibèrics", afirmant que "mirant la bella estàtua modelada per Josep Clarà, ens neguem a creure que fos estèril el sacrifici d'aquells catalans".(44) Aquesta relació entre l'ahir i el present, entre la Gran Guerra i una nova lluita a Espanya, venia a demostrar una continuïtat que era interessant a explotar políticament davant de les autoritats franceses.

La estratègia de sensibilització de la opinió francesa i de recerca de complicitat es va mantenir al llarg del temps. La diada del 14 de juliol del 1937, excepcionalment, no es va realitzar cap acte davant del monument de Clarà, i els actes es van reduir a una recepció i brindis al Consolat francès a Barcelona. Entre els assistents van estar Joan Solé i Pla, qui tenia una relació estreta amb el Consolat des dels anys de la Gran Guerra, però no el president Lluís Companys, qui havia marxat de Barcelona en automòbil dimarts 13 de juliol a fer una visita al front d'Aragó; en qualsevol cas, segons la crònica de *La Publicitat*, a l'acte els assistents, molts dels quals eren oficials de les unitats navals ancorades al port de Barcelona, van exaltar la idea de llibertat que perseguien el poble francès i espanyol (45). Es mirava d'establir així un clar paral·lelisme entre la República Francesa i l'Espanyola apel·lant al bagatge de la cultura política republicana. En la següent ocasió, el dia 11 de novembre del 1937, sí es van realitzar actes més lluïts a l'aire lliure, que es van dur a terme davant del monument de Josep Clarà però també davant de l'obelisc de Gustave Violet instal·lat al cementiri de Montjuïc des de l'any 1925, un monument que havia estat lligat a la lectura dels voluntaris que havia impulsat la Dictadura de Primo de Rivera. Cal dir que el monument de Violet havia acollit ja prèviament a la guerra discrets actes d'homenatge en els que havia participat la colònia francesa a Barcelona i el petit grup d'ex-combatents catalans integrats en les xarxes de l'associacionisme de veterans d'entreguerres, però en aquella ocasió l'acte va revestir una major transcendència, va tenir major difusió a la premsa i va comptar amb una més notable presència institucional. Al primer acte d'aquella jornada, que va començar a un quart de dotze del matí, davant

de l'obelisc de Violet no va assistir el president Lluís Companys, però sí hi va ser present en representació seva el diputat Joan Solé i Pla, qui a les seves notes dels anys vint havia expressat el seu malestar amb la colònia francesa a Barcelona per buscar "complaure al Borbó" amb aquell monument i qui de fet no va assistir a l'acte de la inauguració. La presència ara de Joan Solé i Pla simbolitzava tot un canvi en la significació d'aquell altre monument i una conseqüent conciliació del nacionalisme català amb ell, si bé la presència institucional i de públic va ser més important davant del monument de Clarà. A banda de Solé i Pla, també hi van ser presents el subsecretari d'Estat Carlos Esplá Rizo, el cònsol Jacques Pingaud i la seva esposa (46), el vice-cònsol francès, l'agregat comercial de França, el president de la Cambra de Comerç de França i altres diplomàtics. En el transcurs de l'acte, el tinent francès de la reserva Valette, del buc *Chasseur* ancorat al port de Barcelona, va llegir el llistat de combatents morts a la Primera Guerra Mundial, d'entre els quals alguns voluntaris, que estan inscrits a la làpida del mausoleu de Violet (47).

Després de l'acte al cementiri de Montjuïc, els presents es van traslladar en caravana automobilística al Parc de la Ciutadella. Allà sí va estar present el president Companys, juntament amb l'alcalde de Barcelona Hilari Salvadó, diferents consellers i regidors com Vicenç Bernades i representants de nombroses entitats franceses, catalanistes, basques, antifeixistes, així com amics dels voluntaris, premsa i representants dels brigadistes internacionals. El grup d'antics voluntaris catalans que hi va ser present va ser força important (48), i també cal destacar que el Govern de la República va enviar novament al subsecretari d'Estat Carlos Esplá Rizo (49). Com ja s'havia pogut veure anteriorment, la presència de representants del Govern central assenyalava la incorporació del Govern central de la República a aquella estratègia de ser present als actes al voltant dels monuments de Violet i Clarà per tal de demostrar la inclinació democràtica i francòfila del Govern de la República. De fet, als actes del 14 de juliol del 1938, el Govern central, instal·lat a la Ciutat Comtal des del novembre del 1937, va enviar representants del ministre d'Estat Julio Álvarez del Vayo i del propi president Juan Negrín López. No obstant, la participació de les autoritats centrals va quedar força desplaçada, ja que els actes van tenir una forta orientació catalanista: per exemple, als peus de l'estàtua de Clarà es va dipositar una escena al·legòrica de la batalla de Verdun, un poema d'Apel·les Mestres, un retrat del difunt mariscal Joseph Joffre, qui sempre havia estat reivindicat pels nacionalistes catalans per haver nascut a Rivesaltes, i una bandera catalana de grans dimensions. Igualment, les principals intervencions van ser la de l'antic voluntari Bonaventura Fabra, la de Joan Solé i Pla, qui va parlar en català i francès, i la del comissari de Propaganda de la Generalitat Jaume Miravittles, qui va declarar, tal i com recolliren les planes de *El Diluvio*, que "Cataluña continúa defendiendo la civilización latina y los derechos del hombre y los derechos de los pueblos contra el mismo enemigo: el imperialismo germánico" (50). Des de l'univers republicà i catalanista, la idea sempre va ser la mateixa. En el moment d'informar sobre l'acte, el propi diari *El Diluvio*, de gran popularitat i tirada entre els titulars de la premsa barcelonina, incloïa un text que evidenciava aquella representació de França com far de la cultura política republicana i com referent de llibertats pels catalans que van combatre-hi:

"Conmemoramos ayer la fecha del 14 de julio que representa para las democracias el triunfo de los ideales de libertad, igualdad y fraternidad y de los derechos del Hombre. Francia tuvo la fortuna de dar forma en nuestra época a esos ideales y derechos que fueron en todo tiempo aspiración más o menos consciente de la Humanidad. El nombre de Francia evoca y evocará agradecimiento por el esfuerzo que un día pudo y supo hacer para mejorar la condición civil del hombre. Este agradecimiento, por lo que a nosotros se refiere, no ha quedado nunca limitado a fórmulas protocolarias (...). Cuando Francia invadida y devastada por las hordas germánicas necesitaba del apoyo de todas las buenas voluntades para no perecer, los catalanes corrieron a alistarse bajo su bandera y fueron a verter su sangre en los campos de batalla franceses, sin aspirar a otra recompensa que la satisfacción de haber luchado por un

ideal. Ninguna consideración egoísta impulsó a aquellas falanges de millares de voluntarios que duermen el sueño eterno en tierra francesa y podrán recordar cuantas veces precise a través de los siglos, la manera como los catalanes supieron demostrar su agradecimiento a una nación que fue maestra de libertades y ejemplo de democracias” (51).

Aquella esperança en França i l'exploració estratègica de la memòria dels voluntaris catalans va mantenir-se fins i tot en una conjuntura de ràpida desfeta de la República com la que ja es vivia el novembre del 1938. L'acte d'aquell novembre va seguir la tònica habitual amb la tradicional ofrena de rams de flors als peus del monument de Josep Clarà, i els grups d'assistents van ser els de costum, malgrat que va destacar l'absència del doctor Joan Solé i Pla, qui després de la guerra marxaria a l'exili a Colòmbia. Un cop transcorregut l'acte, va tenir lloc una recepció oficial a l'Ambaixada de la República Francesa. L'encarregat d'afers Jacques Fouques-Duparc va fer un gest de reconeixement i de simpatia vers les autoritats presents, desitjant que “al commemorar una paz como la que ahora celebramos se pueda festejar otra con el triunfo del Gobierno, cerca del cual tenemos el honor de representar a Francia” (52). No obstant, les declaracions de Fouques-Duparc s'emmarcaven dintre del protocol oficial. Certament, malgrat la insistència en utilitzar el record dels voluntaris catalans, les autoritats catalanes no van aconseguir la sensibilització que pretenien en la seva estratègia d'aproximació a França.

4. Una lectura romàntica dels voluntaris

La importància concedida als monuments en homenatge als voluntaris catalans no va ser l'únic reflex de la voluntat institucional de perpetuació i reivindicació del record d'aquells combatents durant la Guerra Civil. En aquest sentit, cal destacar una petita publicació titulada *Fets d'armes de catalans* (1938) que, des de la pretensió d'arribar al combatent i reforçar el seu compromís moral i ideològic així com el seu bagatge formatiu, reflecteix un nítid esforç institucional per lligar als soldats catalans defensors de la República amb una tradició heroica i admirable de proeses militars catalanes. La iniciativa de la publicació d'aquell llibre va venir del propi Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i, més concretament, a través dels Serveis de Cultura al Front. En primer lloc, cal dir que els Serveis de Cultura al Front van ser una iniciativa assumida pel conseller de Cultura Carles Pi i Sunyer a proposta de l'Agrupació d'Escriptors Catalans i de l'Escola de Bibliotecàries que va néixer el 13 de setembre del 1937 per decret de la Generalitat de Catalunya (53). Tal i com marcava aquell decret en el seu article cinquè, entre les funcions culturals d'aquest aparell estava “estimular la producció de la literatura de guerra en català i fer arribar la literatura catalana a tots els llocs on es trobin nuclis de soldats catalans de l'Exèrcit de la República”, així com incentivar i recolzar la feina del ja existent Servei de Biblioteques al Front, organitzar les Milícies de Cultura i “qualsevol altre mena d'activitat cultural adreçada als soldats catalans que estiguin al Front, casernes o hospitals, com són conferències, recitals literaris, representacions teatrals, concerts, organització d'orfeons i tot allò que pugui contribuir en els diversos aspectes de la cultura al contentament moral dels combatents catalans” (54). Aquell decret també concedia als Serveis de Cultura al Front una dotació de 100.000 pessetes, la qual cosa era prou significativa del valor atorgat a la missió cultural de la plataforma. Malgrat que la direcció pràctica dels Serveis de Cultura al Front va ser assumida pel propi Carles Pi i Sunyer, la tasca editorial dels Serveis de Cultura al Front va ser assumida principalment per l'editor Josep Janés i Olivé (55), i durant el període que la plataforma va estar en vigor, entre gener i novembre del 1938, a més de llançar amb periodicitat mensual la revista *Amic*, va aconseguir publicar cinc obres, al marge d'unes altres cinc que van quedar paralitzades en diferents estats de preparació (56).

Com s'ha assenyalat, un d'aquells cinc llibres que van publicar els Serveis de Cultura al Front va ser *Fets d'armes de catalans* (57). Llibre de només 123 pàgines i d'autoria anònima (58), comptava amb nombroses il·lustracions del pintor, dibuixant i gravador Francesc Domingo i Segura (1893-1974), qui havia tingut un període d'intensa activitat professional des del seu retorn a Barcelona l'any 1931. A nivell de continguts, el llibre traslladava als lectors un relat encomiàstic del passat militar de Catalunya glosant un seguit de gestes militars edulcorades des del començament del domini romà i la revolta d'Índibil i Mandoni. Com assenyala Maria Campillo, no es tractava d'un llibre d'història pròpiament dit, sinó "una compilació exemplar del llegendari històric" (59). Fonamentalment, en termes ideològics i d'utilitat moral, el llibre pretenia connectar al combatent amb una tradició militar i assenyalar el sentit de la guerra present com un episodi més de la triomfal història de les armes catalanes, una història reconstruïda en termes positius com espill del sentir espiritual dels catalans i de la seva defensa sempiterna de les llibertats. Una introducció anònima a l'obra, tot i que possiblement redactada pel propi Carles Pi i Sunyer, era molt clara en aquest sentit, en assenyalar:

"Aquest llibre és un conjunt d'episodis bèl·lics de la Història de Catalunya. Però si oferim als nostres soldats l'exemple d'aquests fets d'armes gloriosos, no és amb el propòsit d'inculcar al nostre poble, combatent i no combatent, afanys agressors o imperialistes. L'objectiu del llibre és de recollir els moments crucials de la trajectòria militar dels catalans en llur lluita de segles pels nobles ideals de la llibertat. Els catalans hem lluitat, lluitem i lluitarem per aquests ideals i per assolir la victòria que ens garanteixi, en la pau de l'esdevenidor, la nostra manera d'ésser. I en la represa del combat per la llibertat i la independència dels pobles hispànics, sota el signe fratern de la República, volem oferir als catalans que lluiten a les trinxeres els exemples del coratge i de l'ardiment que llurs avantpassats posaren al llarg dels segles, en una gloriosa successió de gestes heroïques" (60).

Així doncs, la voluntat de donar una coherència ideològica i històrica a la guerra coetània com a part d'una llarga història de defensa armada de les llibertats era evident, com mostrava la mateixa introducció de la obra. Però, quina imatge dels voluntaris de la Gran Guerra del 1914-1918 recollia aquella publicació de matriu institucional? Seguint la tendència de la obra, aquesta deixa palesa la perpetuació de la memòria dels voluntaris catalans durant la Guerra Civil des d'una perspectiva de sublimació. El llibre només va dedicar tres pàgines a parlar dels voluntaris catalans a la recent *guerra europea* (61), però en aquestes tres pàgines s'indicà que havien estat 20.000 els catalans que havien participat com a voluntaris a la contesa, una xifra que anava encara més enllà de les xifres que s'havien plantejat durant la guerra i després d'aquesta. Igualment, des d'aquella idea de fer sentir al combatent de l'Exèrcit Popular de la República com a continuador d'una tradició de lluita per les llibertats, la imatge del voluntari era la d'un home mogut instintivament per una consciència democràtica per la qual van estar disposats a vessar llur sang: "els catalans, abrandats per un cor liberal i demòcrata, s'allistaren sota les banderes dels fills de França (...) Ells lluitaren per la llibertat de tots els homes, i de tots els pobles i de Catalunya. I en el manteniment d'aquestes consignes, no regatejaren cap sacrifici ni escatimaren cap vida" (62). A la obra també s'assenyalava que més de 10.000 catalans havien perdut la vida a França i que la seva actuació va estar marcada per la braó i per un impertèrrit esperit de resistència. Com difícilment podia ésser, la obra no posava en qüestió les motivacions dels homes ni la seva història de penalitats abans d'allistar-se com a voluntaris. Tot plegat, es tractava d'una lectura dels voluntaris catalans plenament modelada a conveniència dels interessos ideològics que la Generalitat de Catalunya pretenia fomentar, i que demostrava la consolidació plena del voluntariat armat català del 1914-1918 com a mite. Aquella lectura mítica, aquell relat de sacrifici i heroïcitat, no havia nascut durant la Guerra Civil, però demostrava ser especialment profitosa per la moralització dels combatents que es pretenia.

A les línies dedicades als voluntaris catalans a la Primera Guerra Mundial, la publicació també feia referència al famós crit de *No passaran!*. Aquell crit, que es va convertir en un lema del bàndol republicà al llarg de la Guerra Civil, tenia el seu origen en un poema d'Apel·les Mestres (1854-1936), *La cançó dels invadits*, que s'havia recollit en el poemari *Flors de Sang* publicat l'any 1915. Malgrat que originàriament el poema es va escriure contra la invasió alemanya de Bèlgica, aviat es va convertir en una mena d'himne dels voluntaris catalans de la Gran Guerra, recitant-se freqüentment en els homenatges, àpats i trobades que es van fer al voltant dels combatents. Precisament, Josep Janés i Olivé va recollir aquest poema en una altra de les publicacions del Servei de Cultura al Front, *Poesia de guerra* (63), que de manera molt reveladora s'iniciava també amb el poema d'Ignasi Iglésias *Als voluntaris catalans*, un poema que aquest altre cèlebre poeta modernista va dedicar als combatents l'octubre del 1916. Els poemes d'Apel·les Mestres i d'Ignasi Iglésias no reflectien la brutalitat i la cruesa de la guerra i de la vida al front, sinó que brindaven un cant elegíac mancat d'angoixa, por, pèrdua o d'altres sensacions properes al que podien sentir els combatents republicans, però aquesta desconexió entre la poesia i la realitat del front no va suposar un problema per Josep Janés i els Serveis de Cultura al Front, que tenien la missió d'estimular la literatura de guerra capaç de difondre i popularitzar uns referents èpics que servissin com a punt de referència moral i de representació pròpia dels combatents. L'interès en explotar el record dels voluntaris catalans dintre de la tasca cultural empresa per la Generalitat de Catalunya també va evidenciar-se per part del Comissariat de Propaganda, que va triar el poema d'Ignasi Iglésias dintre de la selecció de plec de poesia que aquest organisme va editar durant la Guerra Civil (64). De fet, resulta il·lustratiu de la importància que les autoritats catalanes van concedir al record dels voluntaris catalans de la Gran Guerra el fet que, dels pocs plecs de poesia que va editar el Comissariat de Propaganda, a banda del poema d'Apel·les Mestres també es publicà un díptic amb el poema d'Ignasi Iglésias *Als voluntaris catalans*. A la portada d'aquell díptic apareixia un dibuix fet amb carbó d'un soldat clarament identificable com a soldat de la República, portant al coll un mocador vermell i rodejant amb el braç esquerre a un jove, també amb mocador vermell. El missatge implícit era evident en tant que novament s'establí un nexa simbòlic entre els voluntaris catalans de 1914-1918 i els combatents catalans de l'Exèrcit Popular de la República.

5. Conclusions

Durant la Guerra Civil, les autoritats catalanes van tenir molt present el record dels voluntaris catalans que havien lluitat a la guerra europea vint anys enrere i es van recolzar en el monument de Josep Clarà al Parc de la Ciutadella com a mirall de les suposades inclinacions democràtiques i francòfiles de Catalunya. La qüestió dels voluntaris catalans era una qüestió recent en el pla històric que tenia una dimensió d'una utilitat política evident pel que feia les relacions entre Catalunya i la República Francesa, car podia ser reivindicada com a reflex d'un esperit de sacrifici i entrega que es buscava que fos recompensat en forma d'ajuda o implicació de la República Francesa en suport de la República Espanyola. Aquella estratègia no reeixí ja que no es van obtenir més que gestos cordials i discursos de simpatia o de recolzament moral sense el menor efecte pràctic, però en tot cas la reivindicació de la memòria dels voluntaris i l'aposta per mostrar una inclinació clara per França i les potències aliades no deixava de mostrar l'esperança del nacionalisme català de situar Catalunya i la República Espanyola entre les preocupacions de les democràcies occidentals, així com la persistent preocupació per fer arribar la veu de Catalunya a les potències internacionals. En aquest sentit, la utilització dels voluntaris catalans durant la Guerra Civil continuava la estratègia internacionalista que s'havia endegat des dels anys de la Primera Guerra Mundial a Catalunya. Igualment, la lectura mitificada dels voluntaris catalans no només no va ser qüestionada mai, sinó que va ser potenciada des de les institucions culturals catalanes i, com hem vist en particular, des dels Serveis de Cultura al Front lligats a la Conselleria de Cultura de la Generalitat. Com havia passat durant

els anys de la Gran Guerra, els voluntaris van servir per representar un imaginari sobre Catalunya i sobre els catalans. Amb la derrota de la República, la memòria dels voluntaris catalans quedaria arraconada per les institucions d'època franquista, i el monument de Josep Clarà, que tants actes a favor de la democràcia i del valor de la pau havia contemplat, va ser tractat amb desídia. Així per exemple, per considerar-se impúdica la figura masculina nua, durant la celebració del Congrés Eucarístic a Barcelona entre el 27 de maig i el dia 1 de juny del 1952, el tradicionalista basc José María Oriol y Urquijo va ordenar ocultar l'estàtua de Clarà amb una mena de cartró, teles i guix fent una forma que pretenia recordar al *Cavall Bernat*, una agulla de la muntanya de Montserrat (65). El novembre d'aquell mateix any, els braços de l'escultura van aparèixer amputats i l'Ajuntament de Barcelona no va restaurar l'estàtua fins l'any 1954, aprofitant la intervenció per posar una fulla de bronze per ocultar els genitals de la figura (66). El franquisme, enlloc de resignificar el monument ni d'explotar-lo per trencar l'aïllament internacional de la Dictadura i cultivar les simpaties amb França i les potències occidentals, va optar per imposar el silenci. La línia seguida durant els anys de la Guerra Civil per les autoritats catalanes va quedar així tallada abruptament, malgrat que el record dels voluntaris catalans es mantindria viu en la memòria del catalanisme.

Referències

1. Sobre els voluntaris catalans a la Primera Guerra Mundial, vegeu Eugeni Cortade, *Catalunya i la gran guerra* (Barcelona : Rafael Dalmau, 1969), 54-78; Albert Balcells, "Los voluntarios catalanes en la Gran Guerra (1914-1918)", *Historia 16* 121 (1986): 51-61; David Martínez Fiol, *Els «Voluntaris catalans» a la Gran Guerra: 1914-1918* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991); Joan Esculies Serrat i David Martínez Fiol, *12.000!: Els catalans a la Primera Guerra Mundial* (Barcelona: Ara, 2014).
2. La bibliografia científica i la literatura sobre la Legió Estrangera francesa és molt abundant. Entre aquesta bibliografia, cal destacar Georges Blond, *Histoire de la Légion étrangère* (París: Plon, 1981); Tony Geraghty, *March or die: France and the Foreign Legion* (Londres: Grafton Books, 1986); Roy C. Anderson, *Devils, not men: the History of the French Foreign Legion* (Londres: Robert Hale, 1987); Douglas Porch, *The French Foreign Legion: a Complete History* (Londres: Macmillan, 1991); André-Paul Comor, *La Légion étrangère* (París: Presses Universitaires de France, 1992); Pierre Montagnon, *La Légion étrangère : de 1831 à nos jours* (París: Pygmalion, 1999); David Jordan, *Fremdenlegion: die Geschichte der französischen Fremdenlegion von 1831 bis heute* (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2006); Patrick de Gmeline, *Nouvelle histoire de la Légion étrangère* (París: Perrin, 2016). També és una obra molt pràctica la obra André-Paul Comor, dir., *La Légion étrangère: histoire et dictionnaire* (París: Robert Laffont, 2013). La majoria d'aquestes obres, amb excepcions relatives com la de Douglas Porch, acostumen a oferir una visió de la Legió estrictament lligada als seus fets d'armes, sense que acostumin a lligar la trajectòria històrica del cos amb les problemàtiques dels temps o amb la societat francesa i europea.
3. Sobre les relacions personals i culturals entre els homes de la Legió Estrangera en perspectiva històrica, vegi's Christian Koller, *Die Fremdenlegion: Kolonialismus, Söldnertum, Gewalt, 1831-1962* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013). Sobre la qüestió idiomàtica, del mateix autor, "»Französisch lernt er nicht verstehn?...«: Sprachpolitik und Sprachpraxis in der französischen Fremdenlegion (1920er bis 1960er Jahre)", *Lebende Sprachen* 58 (gener 2013): 221-234.
4. Establir una xifra fefaent resulta d'una enorme complexitat a tenor de la naturalesa de les fonts, la qual cosa ha abonat la discussió historiogràfica. La Legió Estrangera, a les seves pròpies estadístiques, va situar en 42.883 el nombre dels seus combatents al llarg de la Primera Guerra Mundial; David Martínez Fiol, a través de la consulta dels diaris de marxa i operacions de la Legió va assenyalar que el nombre real de combatents estrangers que van servir efectivament als fronts de guerra no hauria superat els 15.000 homes, i en un sentit similar es pronuncià Douglas Porch, qui indicava que l'any 1915 es va assolir una xifra màxima d'efectius a la Legió Estrangera que seria de 21.887 homes. *Historique du régiment de marche de la Légion étrangère : 3e régiment étranger d'infanterie* (París: Berger-Levrault, 1926), 159-162; Martínez Fiol, *Els «Voluntaris catalans»*, 114-122; Porch, *French Foreign Legion*, 337-338.
5. Martínez Fiol, *Els «Voluntaris catalans»*; Esculies, *12.000!*.

6. Martínez Fiol assenyala: “en definitiva, el que pretenia Rovira no era gens nou, sinó una lleugera variació de l’estratègia política dels regionalistes: Catalunya assumia la reforma democràtica del règim, però no per la via electoral com la Lliga, sinó per un camí un xic diferent i «coherent» amb els nous temps que un món en guerra «estava imposant»; és a dir, adreçant el problema nacionalista català a les potències occidentals”. David Martínez Fiol, *El catalanisme i la Gran Guerra (1914-1918): antologia* (Barcelona: La Magrana, 1988), XII.
7. Rovira i Virgili va escriure entre 1914 i 1925 sota el pseudònim de Capità Morley *La guerra de les nacions*, una obra a la que l’autor analitzava les causes del conflicte, el seu desenvolupament i les conseqüències per a les nacionalitats sense Estat, sostenint el paper que estaven cridades a tenir en el nou mapa polític europeu de postguerra. Una edició que recull els diferents volums de la obra ha estat publicada fa pocs anys: Antoni Rovira i Virgili, *La guerra de les nacions: crònica coetània de la Primera Guerra Mundial* (Barcelona: CHCC, 2016).
8. Aquest organisme va estar format per polítics i intel·lectuals de diferents tendències units per la seva aspiració a una Txecoslovàquia independent. Durant la Gran Guerra, els personatges lligats a aquest organisme van fer un ús molt hàbil dels recursos al seu abast per guanyar simpaties entre els diplomàtics i polítics dels països aliats. Entre les seves estratègies, cal destacar la instrumentalització propagandística de l’estol de combatents d’origen txecoslovac que va lluitar a la Legió Estrangera i els que, a través d’un decret del 16 de desembre del 1917, van formar part d’un cos autònom d’Exèrcit que recolzava l’Exèrcit francès i que estava sota la direcció política de Tomas Masaryk. Sobre aquesta qüestió, Jean-Philippe Namont, “Les Tchécoslovaques de France et la mémoire de la première guerre mondiale”, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 4, núm. 228 (2007): 107-118.
9. Una crònica d’aquest viatge dels intel·lectuals catalans i d’Azaña al front a A. López, “Quatre dies al front francès”, *L’Esquella de la Torratxa*, 21 de desembre de 1917, 897-899.
10. Manuel Azaña Díaz, “Les espagnols engagés dans la Légion”, *Excelsior: journal illustré quotidien*, 15 de desembre de 1917, 2.
11. *Journal Officiel de la République française. Débats parlementaires : Chambre des députés*, 20 de novembre de 1918, 3065.
12. La qüestió autonomista de 1918-1919 ha estat treballada en nombroses obres i recollides igualment en moltes històries generals de Catalunya. De tota la abundant producció bibliogràfica, destaquem Josep Maria Poblet, *El moviment autonomista a Catalunya dels anys 1918-1919* (Barcelona: Pòrtic, 1970); Isidre Molas Batllori, “El projecte d’Estatut d’Autonomia de Catalunya del 1919”, *Recerques: Història, economia i cultura* 14 (1983): 69-79; Albert Balcells, *El projecte d’autonomia de la Mancomunitat de Catalunya del 1919 i el seu context històric* (Barcelona: Parlament de Catalunya, 2010).
13. Sobre la reacció nacionalista espanyola davant de la petició d’autonomia de Catalunya vegi’s Javier Moreno Luzón, “De agravios, pactos y símbolos: el nacionalismo español ante la autonomía de Catalunya (1918-1919)”, *Ayer: revista de historia contemporánea* 63 (2006): 119-151.
14. Aquesta plataforma, impulsada pel musicòleg Josep Subirà Puig (1882-1980), nebot de Joan Solé i Pla, va perseguir reunir en els seus objectius tot un seguit de personatges de pes de l’elit social i política madrilenya, acabant per vincular-se amb el Comitè de Aproximación Franco-Española. Amb una presidència retinguda pel duc d’Alba, prestigiós diputat i mecenes de simpaties aliadòfiles, i amb la vicepresidència en mans de l’historiador i jurista alacantí Rafael Altamira Crevea, el Patronato va aconseguir traslladar els seus missatges a través de la premsa aliadòfila i gràcies a la participació en l’organisme del marquès de Valdeiglesias, director del diari *La Época*. Un cop finalitzada la guerra, i per acord de l’organisme, Subirà va impulsar un seguit de llibres que pretenien difondre la experiència dels voluntaris espanyols a França i explicar la tasca del Patronato. La primera d’aquestes publicacions va ser Patronato de Voluntarios Españoles, *Memoria de su actuación: 1918-1919* (Madrid: Comitè de Aproximación Franco-Española, 1920).
15. Alejandro Acosta López, “Los voluntarios españoles en la Legión Extranjera francesa durante la Primera Guerra Mundial” (tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2021), 210-211.
16. Sobre el wilsonisme i la base sociològica dels seus suports a Catalunya vegi’s Enric Ucelay-Da Cal, “Wilson i no Lenin: l’esquerra catalana i l’any 1917”, *L’Avenç* 9 (octubre 1978): 53-58.
17. El propi Francesc Cambó va assenyalar la postura de la Lliga des del començament del conflicte afirmant que “hem de ser neutrals en la guerra, perquè no podem ser altra cosa”. Francesc Cambó, “Espanya davant la Guerra Europea: causes de la guerra: la neutralitat d’Espanya”, *La Veu de Catalunya*, 20 d’agost de 1914, 1.

18. En aquesta línia, cal destacar que el 9 de gener del 1919 a una reunió del consell permanent de la Mancomunitat de Catalunya es va decidir facultar la presidència i convidar als ajuntaments catalans a contribuir al finançament de la reconstrucció d'una petita vila francesa, que acabaria essent Belloy-en-Santerre (Somme), on el juliol del 1916 van lluitar i morir nombrosos voluntaris catalans de la Legió Estrangera, d'entre els quals el jove nacionalista Camil Campañà Mas. Sobre la reconstrucció de Belloy-en-Santerre vegi's Oriol Dueñas Iturbe i Queralt Solé Barjau, "Les aspiracions internacionals del catalanisme després de la Gran Guerra. El cas de la reconstrucció de Belloy-en-Santerre (1919-1923)" *Afers: fulls de recerca i pensament* 95 (2020): 215-237.
19. En aquest sentit, és exemplificador el fet que el president de la Mancomunitat de Catalunya Josep Puig i Cadafalch enviés diferents telegrams als països aliats transmetent la satisfacció per la victòria de la Entesa.
20. De fet, el propi Alejandro Lerroix va estar implicat en un intent de formar un petit batalló de joves lerrouxistes disposats a lluitar a la Legió Estrangera. David Martínez Fiol, "Lerrouxistas en pie de guerra: el intervencionismo de los radicales en la Gran Guerra", *Historia* 16 174 (1990): 22-27.
21. Joan B. Culla i Clarà, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)* (Barcelona: Curial, 1986), 327-330.
22. L'Ajuntament de Barcelona tenia en aquells moments 20 membres del PRR, 2 nacionalistes, 1 del Partit Republicà Català, 3 del Partit Liberal, 22 de la Lliga Regionalista i 2 jaumins. *Íbid.*, 322. Un regidor gemanòfil de la Lliga i els dos jaumins es van ausentar durant la votació, per la qual cosa es va poder aconseguir la unanimitat. Cal tenir en compte que el moviment carlista va recolzar majoritàriament el triomf de les Potències Centrals i admiraven el model alemany.
23. Molts ajuntaments catalans van aprovar iniciatives similars, com enviar missatges de congratulació als països vencedors. Aquest fou el cas de ciutats com Girona, Bagur, Reus, Vilanova i la Geltrú o Sabadell. "En la región", *La Publicidad*, 16 de novembre de 1918, 4.
24. "El municipio aliadófil", *El Diluvio*, 15 de novembre de 1918, 9.
25. Entre altres coses, Josep Clarà va aparèixer com a firmant del *Manifest dels Catalans*, un manifest aliadófil aparegut el 26 de març del 1915, i també va participar en alguns viatges de personalitats catalanes a França, com ara un viatge al front a començaments de desembre del 1917.
26. A les seves notes, Clarà assenyala que el pintor i promotor artístic Miquel Utrillo Morlius l'havia previngut de la intenció de l'Ajuntament de concedir l'encàrrec del monument a Llimona o Violet. A les seves notes personals, Clarà deixà constància d'un escepticisme molt gran respecte l'encàrrec i les autoritats del seu país: "*Ce monument m'a été commandé par le maire et les autres monsieurs qui étaient avec lui. Le ferai-je ?... Voici déjà un nombre (dont j'ai perdu le compte) de monuments que je dois faire pour mon pays mais quand le moment vient, c'est ou bien un autre qui les fait ou ils ne se font pas*". Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Agenda 11-any 1918, s. p. (al ser un diari, cal prendre com a referència els dies 8 i 23 de desembre).
27. Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Agenda 10-1919, s. p. (al ser un diari, cal prendre com a referència el dia 23 de gener).
28. Antoine Bourdelle (1861-1929) va ser una amistat i una influència decisiva en la llarga etapa parisina de Josep Clarà. En un quadern de notes retrospectives, Clarà va deixar escrit, en castellà: "era amigo mío. Un hombre que poseía un gran don de asimilación. Tenía mucha facilidad y un temperamento lírico. Era un artista. Al lado de sus indiscutibles cualidades tenía habilidades que a mí me extrañaban. Le gustaba decir lo de prisa que trabajaba. Un día, en el Salon de la Nationale, expuso una figura hecha, según él me dijo, en dos meses, contando el modelarla y el fundirla en bronce [...]". Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Àmbit personal i familiar: llibretes de notes, Registre 10796 (Llibreta de notes s/d), p. 23.
29. Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Relacions i Representació. Correspondència 1900-1927, Registre 10779 (Anys 1918-1927), p. 346, Carta d'Alexandre Cardunets a Josep Clarà Ayats, 2 de febrer de 1924.
30. Solé i Pla ostentà la presidència des de la mort de Domènech Martí i Julià el 1917 fins finals de novembre del 1920, quan va ser rellevat pel seu amic Vicenç Albert Ballester i Camps, un nacionalista intransigent considerat dissenyador de la bandera independentista catalana.
31. Joan Villarroya Font, "Els voluntaris catalans a la Gran Guerra i el doctor Joan Solé i Pla", *Revista de Catalunya* 42 (juny 1990): 45-54. Sobre la interessant vida de Solé i Pla, també comptem amb la biografia Joan Esculies Serrat, Joan Solé i Pla: un separatista entre Macià i

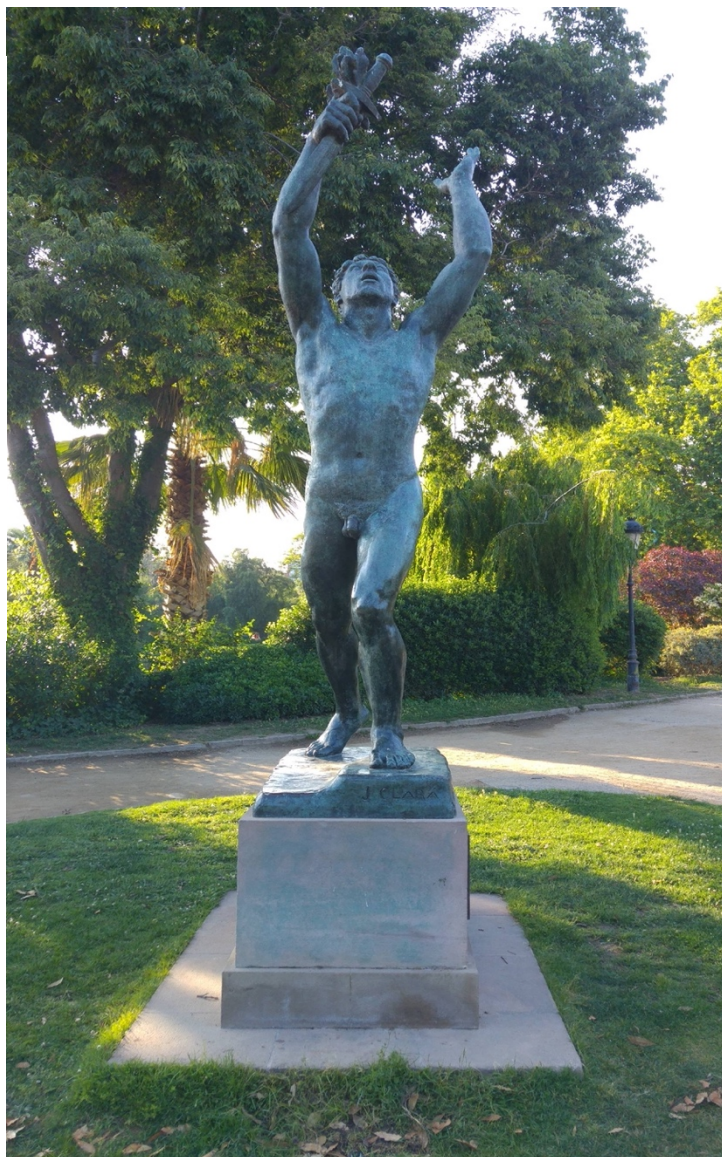
- Companys (Barcelona: Edicions de 1984, 2011); sobre la implicació amb els voluntaris catalans durant la Gran Guerra, 79-145.
32. Els esforços de Joan Solé i Pla contactant amb entitats i particulars per aconseguir finançament pel projecte de monument, així com nombroses cartes, folis de propaganda, notes personals i retalls de premsa que ens ajuden a veure el desenvolupament del projecte, es poden consultar a un volum enquadrat que forma part de l'arxiu de Solé i Pla derivat a l'Arxiu Nacional de Catalunya. ANC, Fons Joan Solé i Pla (Voluntaris Catalans a la Gran Guerra), Monument de Catalunya als Voluntaris Catalans 1936, volum únic.
 33. "Inauguración de una exposición", *El Diluvio*, 3 de diciembre de 1922, 13.
 34. Acció Catalana va ser una organització política catalanista que buscava una Catalunya independent o, almenys, una Catalunya federada amb l'Estat espanyol. Impulsada per joves de la Joventut Nacionalista de la Lliga Regionalista, membres de la UFNR i per intel·lectuals sense afiliació política anterior, el primer president d'Acció Catalana va ser Jaume Bofill i Mates (1878-1933), i el principal òrgan de premsa *La Publicitat*. Degut a les diferències amb la Lliga Regionalista, els càrrecs de la Lliga que s'havien unit a Acció Catalana van abandonar els seus càrrecs polítics i institucionals en massa: entre aquestes baixes, s'hi va comptar Lluís Massot i Balaguer, tinent d'alcalde que havia tingut un paper relativament actiu en les gestions per impulsar i finançar el monument. Sobre el procés d'escissió de la Lliga Regionalista, que arrencava de 1914, i de creació d'Acció Catalana, vegi's Jordi Casassas Ymbert, *Jaume Bofill i Mates (1878-1933): l'adscripció social i l'evolució política* (Barcelona: Curial, 1980), 250-291.
 35. "Entrega del monumento levantado a la memoria de los muertos en la gran guerra", *El Diluvio*, 2 de juny de 1925, 9-10; "Un monumento. El erigido a los combatientes franceses y a los voluntarios españoles se inauguró ayer", *El Día Gráfico*, 2 de juny de 1925; "Los Reyes en Barcelona: inauguración del monumento a los muertos de la Gran Guerra", *La Vanguardia*, 2 de juny de 1925, 9; "A la memòria dels morts de la Gran Guerra", *La Publicitat*, 2 de juny de 1925, 4.
 36. "El monument als voluntaris catalans de la Gran Guerra: nova Comissió", *La Humanitat*, 20 de gener de 1932, 2.
 37. Josep Maria Bertran de Quintana era president del Comitè Català contra la Guerra, la delegació catalana del Comitè Mundial de Lluita contra la Guerra Imperialista, un organisme presidit pels escriptors pacifistes Henri Barbusse i Romain Rolland. Bertran de Quintana va dur a terme des de l'any 1932 una tasca formidable i intensa a fi de difondre el seu ideari pacifista a través de publicacions i actes a teatres, locals i espais públics de tota Catalunya. Sobre la tasca pedagògica de Bertran de Quintana al voltant del pacifisme i la possible connexió entre aquest pacifisme i els seus vincles amb la masoneria, Oriol Dueñas Iturbe y Queralt Solé Barjau, *El jutge dels cementiris clandestins: Josep M. Bertran de Quintana* (Maçanet de la Selva: Gregal, 2012), 43-47.
 38. Es recull i s'explica aquest aspre debat, tot i que de manera superficial, a Fernando Sánchez Costa, "Memòria pública i debat polític a Barcelona (1931-1936). L'Esquerra Republicana de Catalunya i la Lliga Catalana davant el passat i el futur de Catalunya" (tesi doctoral, Universitat Internacional de Catalunya, 2011), 538-541. La premsa ofereix no obstant més detalls, com ara "La sessió de l'Ajuntament: un viu debat sobre «l'acompleixi» electoral del Dr. Aiguader a l'acord sobre els autobusos", *La Publicitat*, 11 de novembre de 1933, 10; "La sessió municipal d'ahir: Encara el concurs de les línies d'auto-òmnibus.-Un debat de caràcter pacifista va donar lloc a un bèl·lic torneig d'oratoría de dues hores i mitja de duració.-Debats i més debats", *La Humanitat*, 11 de novembre de 1933, 7.
 39. "La fiesta nacional francesa", *El Diluvio*, 15 de juliol de 1936, 16; "La festa nacional francesa a Barcelona", *La Publicitat*, 15 de juliol de 1936, 1.
 40. Això es desprèn d'un seguit de cartes dirigides a Francesc Macià en les que membres de l'associació demanaven entrevistes personals amb Macià, li oferien els seus serveis i l'informaven sobre la entitat. Així, per exemple, en una carta firmada el 9 de maig del 1932, l'antic voluntari Bonaventura Fabra Barranquero mostrava l'adhesió de l'entitat al projecte d'Estatut d'Autonomia i la seva determinació a defensar-lo "amb tota virilitat, ja que nosaltres que anarem a defensar la llibertat de tots els pobles, amb mes motiu hem de defensar la nostra". ANC, Fons ANC1-818/President Francesc Macià (documentació institucional), Correspondència rebuda per Francesc Macià, «Unió d'Ex-Voluntaris Catalans de la Gran Guerra», Carta de Bonaventura Fabra a Francesc Macià, 9 de maig de 1932.
 41. Recentment, Gilbert Grellet ha publicat un magnífic treball, molt ben documentat i amb una gran solidesa interpretativa, que descriu els moviments i posicions polítiques, diplomàtiques i

- culturals que van conduir i justificar la política de no intervenció de les potències liberals occidentals, però també els qüestionaments i febleses d'aquesta política. Amb pròleg del primer ministre francès Manuel Valls, el llibre és Gilbert Grellet, *Un verano imperdonable: 1936: la guerra de España y el escándalo de la No-intervención* (Madrid: Guillermo Escolar, 2017). Sobre la posició del govern i la diplomàcia britànica Enrique Moradiellos García, *La perfidia de Albión: el gobierno británico y la guerra civil española* (Madrid: Siglo XXI, 2010).
42. "Homenaje a la memoria de los voluntarios catalanes", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1936, 4.
 43. Companys va venir acompanyat, entre d'altres, pel conseller de Defensa Felipe Díaz Sandino (1891-1960), qui va romandre en el càrrec fins el 14 de desembre de 1936. Com habitualment, també va assistir Joan Solé i Pla, autoritats del Consolat francès i representants de la colònia francesa i d'entitats republicanes.
 44. Antoni Rovira i Virgili, "El record de la gran guerra", *La Humanitat*, 12 de novembre de 1936, 1.
 45. "La festa nacional de França fou commemorada al Consolat francès", *La Publicitat*, 15 de juliol de 1937, 1.
 46. El cònsol Pingaud havia reemplaçat el cònsol Tremoulet, qui va ser rellevat malgrat haver complert amb obediència les ordres del Quai d'Orsay relatives a l'evacuació de ciutadans francesos des del port de Barcelona. Sobre aquesta qüestió, Arnau González Vilalta, "Marines de guerra, evacuacions i consolats estrangers al port de Barcelona, 1936-1937: els casos francès i italià", *Barcelona Quaderns d'Història* 22 (2015), 261-276, i en especial 265-266.
 47. "Homenaje a los muertos en la guerra de 1914", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1937, 1; "Barcelona homenatja els caiguts en defensa de la Llibertat", *La Humanitat*, 12 de novembre de 1937, 4.
 48. Hi van ser presents Juli Comerma, Guillem Conesa, Àngel Boluda, Joan Clúa, Manel Tendero, Emili March, Lluís Segura, Josep Joffre Filippo, Lluís González Galarza, Bonaventura Fabra, Manuel Pérez Lecubé, Francesc Arnós Madriles, Joan Carreras, Enric Cuadras, Àngel Martínez Úbeda, Josep Millàs, Miquel Vila Barbat, Francesc Trabal, Valencia, Martí, Bartomeu Angelat, Josep Sánchez, Lladó i Joaquim Baró Pérez.
 49. "Homenaje a los muertos en la guerra de 1914", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1937, 1.
 50. "El 14 de julio", *El Diluvio*, 15 de juliol de 1938, 8.
 51. *Ibid.*
 52. "Commemoración del XX aniversario de la firma del armisticio", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1938, 5.
 53. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 259, 16 de setembre de 1937, 1152. Malgrat publicar-se el dia 16, el decret va ser dictat el dia 13 de setembre simultàniament amb un altre en virtut del qual es va crear l'Institut de les Lletres Catalanes, que també comprenia entre els seus propòsits inicials estimular la producció literària de guerra.
 54. *Ibid.*
 55. Carles Pi i Sunyer no va estalviar elogis a Josep Janés per la seva col·laboració, destacant la seva habilitat en el món editorial i afirmant que ell va ser responsable de tot el que van poder fer els Serveis de Cultura al Front. Carles Pi i Sunyer, *La guerra, 1936-1939: memòries* (Barcelona: Pòrtic, 1986), 148.
 56. Sobre els Serveis de Cultura al Front i la revista *Amic*, vegi's Maria Campillo, *Escriptors catalans i compromís antifeixista* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994), 228-242.
 57. *Fets d'armes de catalans* (Barcelona: Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura-Serveis de Cultura al Front, 1938).
 58. Rosa Montoriol atribuï l'autoria a Ferran Soldevila. Rosa Montoriol, *Ferran Soldevila 1894-1971: una aproximació bio-bibliogràfica* (Barcelona: Afers, 1994), 35 i 52. No obstant, en la seva tesi doctoral, Enric Pujol Casademont assenyala la improbabilitat d'aquesta premissa tant per l'estil literari com pel tractament dels temes. A més, Pujol indicà que no hi ha constància de cap referència sobre aquest llibre entre els documents de l'autor. Enric Pujol Casademont, *Ferran Soldevila i la historiografia catalana del seu temps (1894-1971)* (tesi doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona, 2000), 432.
 59. Campillo, *Escriptors catalans*, 233.
 60. *Fets d'armes de catalans*, 5-6.
 61. *Ibid.*, 118-120.

62. *Ibíd.*, 118.
63. *Poesia de guerra* (Barcelona: Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura-Serveis de Cultura al Front, 1938).
64. Els díptics de poesia que el Comissariat de Propaganda va publicar durant la seva existència van ser pocs. D'acord amb Joan Crexell, es van editar només els següents plecs de poesia: *No passaran*, d'Apel·les Mestres, *Defensa de Madrid i Defensa de Catalunya*, de Rafael Alberti, *Cap viu, catalans!* de Joan Maragall, *Als voluntaris catalans* d'Ignasi Iglésias, *Oda a Barcelona* de Joan Oliver, *El més petit de tots* de Lola Anglada i *El xiprer de Guernica* d'A. Vidal Gombau. La Conselleria de Defensa va publicar per la seva banda un altre poema de Salvador Perarnau, titulat *Oda a la Revolució*. Joan Crexell, *El llibre a Catalunya durant la guerra civil* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), 15.
65. Josep Clarà va escriure a l'alcalde de Barcelona Antoni Maria Simarro i Puig el 2 de juny del 1952 per manifestar el seu malestar. Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Àmbit personal i familiar: llibretes de notes, Registre 10796 (Llibreta de notes s/d), p. 148.
66. La fulla va ser modelada pel propi Josep Clarà, qui es va resignar per evitar nous problemes amb les autoritats municipals i nous atacs contra la seva estàtua. Al seu quadern de notes, l'escultor escriví: "*je crois comprendre d'où venait cette acte de vandalisme, et prévoyant la chose –a fin d'en éviter le retour- je modelais une feuille de vigne qui fut fondue et collée à la statue,... depuis cela paraît aller mieux...*". *Ibíd.*, p. 164.

Figures

Figura 1. Monument als voluntaris catalans al Parc de la Ciutadella, obra de Josep Clarà. Fotografia: Alejandro Acosta.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Alejandro Acosta López. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).